

An Investigation of the Evolutionary Course of the Human Soul in the Story of Prophet Adam from Ibn ‘Arabi’s Perspective and Its Educational Implications for Mystical Education

Zahra Piri¹

,

Ali Sattari² Maryam Banahant³

1. PhD Student in Philosophy of Education, Department of Educational Administration and Planning, Faculty of Education and Psychology, Alzahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Zahrapiri133@yahoo.com

2. Associate Professor, Department of Educational Administration and Planning, Faculty of Education and Psychology, Alzahra University, Tehran, Iran.

alisattari@alzahra.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Educational Administration and Planning, Faculty of Education and Psychology, Alzahra University, Tehran, Iran.

banahan@alzahra.ac.ir

Received: 2025/04/26; Accepted 2025/09/18

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The evolutionary course of the human soul is one of the most central themes in Islamic mysticism (‘irfān) and philosophy (ḥikma), bearing a profound connection to the notion of the Perfect Man (al-insān al-kāmil) and the ultimate purpose of creation. In the Qur’ānic corpus, the story of Prophet Adam has been regarded by mystics not merely as a historical or moral account, but as a hermeneutic (ta’wīlī) symbol of the process of human existential transformation across the realms of descent

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

and spiritual ascent. Muḥyī al-Dīn Ibn 'Arabī, drawing on his hermeneutic and intuitive (kashf-based) methodology, identifies the human descent (hubūt) into the material world, the subsequent repentance (tawba) and return, and finally guidance (hidāya) and the theophany (tajallī) of the divine names as successive stages in the soul's journey. Despite the theoretical significance of this perspective, the connection between Ibn 'Arabī's mystical readings of the stories of the prophets and their practical implications for mystical education has not been systematically examined. Within this framework, the present study, employing a qualitative descriptive-analytical and inferential approach, seeks to reconstruct and elucidate the staged structure of the soul's course in the story of Adam from Ibn 'Arabī's perspective and to derive its associated educational implications. The specific objectives of the study are as follows: (1) to describe and analyze the stages of descent, repentance, and guidance in Ibn 'Arabī's mystical exegeses; (2) to infer the educational implications of each stage for the programs, methods, and objectives of mystical education; and (3) to offer theoretical and practical proposals for redefining the place of mystical education within contemporary educational systems, with a view to cultivating the Perfect Man within the Islamic tradition. This study is intended to provide a theoretical foundation and practical guide for designing programs, methods, and tools of mystical education in schools, universities, and informal educational settings, as well as for future research.

Method: This is a qualitative study conducted using a descriptive-analytical and inferential approach. The descriptive-analytical method enabled the systematic identification and elucidation of the mystical concepts, stages, and themes present in the primary texts, while the inferential method assisted in deriving educational implications from these concepts and stages. The study's primary data were drawn from two key sources: first, the Noble Qur'ān, particularly the verses relevant to the story of Prophet Adam in Sūrat al-Baqara, Sūrat al-A'rāf, and Sūrat Tāhā; and second, the mystical works of Muḥyī al-Dīn Ibn 'Arabī, especially *Fuṣūṣ al-Ḥikam* and its authoritative commentaries, such as that of Dāwūd al-Qayṣarī. Alongside these primary sources, secondary research—including scholarly articles, analytical works on theoretical mysticism, and contemporary studies in the philosophy of education—was also employed.

The data collection process was carried out through library-based research, critical textual review, and analytical note-taking. The mystical themes associated with the soul's course were then classified into three stages: “descent” (hubūt), “repentance” (tawba), and “guid-

ance” (hidāya). Data analysis was performed using an interpretive-hermeneutic approach, through both intratextual comparison (between Ibn ‘Arabī’s works and the Qur’ān) and intertextual comparison (with the commentaries and views of other mystical exegetes). To enhance the trustworthiness of the findings, source and interpretive triangulation was employed, and the concepts were iteratively revisited and refined in stages. Finally, the analytical findings were organized into educational implications, laying the groundwork for deriving theoretical and practical conclusions in the field of mystical education.

Findings: Ibn ‘Arabī interprets the story of Prophet Adam not as a purely historical narrative but as a symbolic paradigm of the human soul’s evolutionary course. Analysis of the relevant verses of the Qur’ān, reread in light of the *Fuṣūṣ al-Ḥikam* and its mystical commentaries, disclosed three fundamental stages in this course: descent, repentance, and guidance.

The first stage, descent (hubūt), represents humanity’s entry into the realm of multiplicity, limitation, and material existence. Contrary to the superficial view that regards descent as a fall and deprivation, Ibn ‘Arabī considers it an educational necessity that lays the groundwork for self-awareness, the experience of deficiency, and the initiation of an ascending movement toward perfection. In this stage, the human being confronts his own weaknesses and attachments, and his capacity for the journey toward Allah (sayr ilā Allāh) is awakened.

The second stage, repentance (tawba), symbolizes a conscious return to the primordial covenant (‘ahd-i fiṭrī) and reconnection with the Divine Reality. For Ibn ‘Arabī, repentance is not mere regret but an active and creative movement toward inner purification, the rectification of one’s being, and the renewal of the covenant of servitude (‘ubūdiyya). This stage plays a pivotal role in mystical education, as it moves the human being from bondage to the instincts toward the station of free and conscious choice.

The third stage, guidance (hidāya), is the stage of the theophany (tajallī) of the divine names and the attainment of the ranks of inner witnessing (shuhūd). At this stage, having undergone purification (tazkiya) and spiritual striving (mujāhada), the human being becomes worthy of receiving divine inspirations and realizing the station of divine vicegerency. This stage represents the culmination of the soul’s course, elevating the human being beyond individual limitations and situating him as Allah’s representative in the world. Such an understanding offers a lucid model for the ultimate aim (ghāya) of mystical education.

Discussion and Conclusion: The analysis of the three stages of descent, repentance, and guidance in the story of Prophet Adam, from Ibn ‘Arabī’s perspective, demonstrated that this Qur’ānic narrative possesses immense educational potential that can play a foundational role in rethinking contemporary mystical education. In the stage of descent, Ibn ‘Arabī’s mystical outlook, rather than emphasizing the notion of a fall, underscores the possibility of self-awareness and awakening; this approach can lead education to regard heedlessness (ghafla) and errors not as the end of the path but as opportunities for reflection and the reconstruction of character. In the stage of repentance, the human being’s conscious and active return to the Divine Reality provides a model for moral rectification, self-purification, and the strengthening of educational will. This model reminds educational systems that education is not merely the transmission of knowledge but a process that must lead to self-transformation, responsibility, and a conscious return to innate values. In the stage of guidance, moreover, the theophany of the divine names and the attainment of the station of divine vicegerency represent the ultimate aim of mystical education—an aim directed toward cultivating a human being who, in addition to individual perfection, possesses the capacity to manifest divine values in the social sphere. Accordingly, the findings of the present study indicate that mystical education is not a peripheral dimension but the very essence of Islamic education in Ibn ‘Arabī’s thought. Grounded in intuitive witnessing (shuhūd), spiritual wayfaring (sulūk), and inner transformation, such education can respond to the spiritual void and identity crisis of contemporary humanity. Redefining educational objectives, methods, and content based on this model can guide today’s educational systems toward cultivating a self-aware, responsible, and perfected human being. It may thus be concluded that Ibn ‘Arabī’s mystical teachings possess the capacity to offer a coherent model for the education of the Perfect Man—a model that can prove instructive not only in individual education but also in the social and cultural spheres, and that, through meaning-based education, can redefine the place of mystical education within the contemporary educational system.

Acknowledgments: The author expresses her gratitude to her esteemed supervisor, Dr. Ali Sattari, for his invaluable scholarly and spiritual guidance throughout all stages of the present research, and to her advisor, Dr. Maryam Banahan, for her sincere support. Appreciation is also extended to the libraries, research centers, and all the scholars and researchers whose academic works made this research possible.

Conflicts of Interest: The author hereby declares that no financial, scholarly, or personal conflicts of interest existed in the conduct of this research.

Keywords: Evolution of the Soul (Nafs), Ibn 'Arabī, Prophet Adam, Mystical Education, Educational Implications.

Cite this article: Piri, Zahra, Sattari, Ali, and Banahant, Maryam (2026). An Investigation of the Evolutionary Course of the Human Soul in the Story of Prophet Adam from Ibn 'Arabī's Perspective and Its Educational Implications for Mystical Education. *Journal of Islamic Education*, 21(56): 81-118.

بررسی سیر تکامل نفس انسان در قصه حضرت آدم علیه السلام از منظر ابن عربی و دلالت‌های تربیتی آن در تربیت عرفانی

زهرا پیری^۱ ، علی ستاری^۲ ،
مریم بناهان^۳

۱. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Zahrapiri133@yahoo.com

۲. دانشیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران.

alisattari@alzahra.ac.ir

۳. استادیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران.

banahan@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۷

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: سیر تکامل نفس انسانی یکی از محوری‌ترین موضوعات در حکمت و عرفان اسلامی است که پیوندی عمیق با مسئله انسان کامل و غایت آفرینش دارد. در متون قرآنی، قصه حضرت آدم علیه السلام فراتر از یک گزارش تاریخی یا اخلاقی تلقی شده و به‌عنوان نمادی تأویلی از فرایند تحول وجودی انسان در ساحت نزول و صعود معنوی مورد توجه عارفان قرار گرفته است. محیی‌الدین ابن عربی در اندیشه خود با تکیه بر روش تأویلی و شهودی، هبوط انسان به عالم مادی،

توبه و بازگشت او و سپس هدایت و تجلی اسماء الهی را به عنوان مراحل متوالی سیر نفس بازشناسی می‌کند. با وجود اهمیت نظری این منظر، پیوند میان خوانش‌های عرفانی ابن عربی از قصص انبیا و دلالت‌های عملی آن برای عرصه تعلیم و تربیت عرفانی به‌طور نظام‌مند کمتر بررسی شده است. پژوهش حاضر در این چارچوب با رویکرد کیفی توصیفی-تحلیلی و استنتاجی به دنبال بازسازی و تبیین ساختار مرحله‌ای سیر نفس در داستان آدم از منظر ابن عربی و استخراج پیامدهای تربیتی مرتبط است. اهداف مشخص پژوهش عبارت‌اند از: ۱. شرح و تحلیل مراحل هبوط، توبه و هدایت در تفاسیر عرفانی ابن عربی؛ ۲. استنتاج دلالت‌های تربیتی هریک از مراحل برای برنامه‌ها، روش‌ها و اهداف تربیت عرفانی؛ و ۳. ارائه پیشنهادها و نظری و کاربردی برای بازتعریف جایگاه تربیت عرفانی در نظام‌های تربیتی معاصر به‌منظور پرورش انسان کامل در بستر سنت اسلامی. این مطالعه می‌تواند مبنایی نظری و راهنمای عملی برای طراحی برنامه‌ها، روش‌ها و ابزارهای تربیت عرفانی در مدارس، دانشگاه‌ها و مراکز تربیتی غیررسمی و پژوهش‌های آتی فراهم آورد.

روش: این پژوهش از نظر ماهیت در زمره مطالعات کیفی قرار می‌گیرد و با بهره‌گیری از رویکرد توصیفی-تحلیلی و استنتاجی انجام شده است. روش توصیفی-تحلیلی امکان می‌دهد تا مفاهیم، مراحل و مضامین عرفانی موجود در متون اصلی به‌صورت نظام‌مند بازشناسی و تبیین گردد، در حالی که روش استنتاجی به استخراج دلالت‌های تربیتی از این مفاهیم و مراحل یاری می‌رساند. داده‌های اصلی پژوهش از دو منبع کلیدی به دست آمده‌اند: نخست، قرآن کریم به‌ویژه آیات مرتبط با قصه حضرت آدم (علیه السلام) شامل آیات سوره‌های بقره، اعراف و طه؛ دوم، آثار عرفانی محیی‌الدین ابن عربی به‌ویژه کتاب فصوص‌الحکم و شروح معتبر آن مانند شرح داوود قیصری. در کنار این منابع اصلی، پژوهش‌های ثانویه شامل مقالات علمی، کتاب‌های تحلیلی در حوزه عرفان نظری و مطالعات معاصر در حوزه فلسفه تعلیم و تربیت نیز مورد استفاده قرار گرفته است.

فرایند گردآوری داده‌ها به‌صورت مطالعه کتابخانه‌ای، مرور انتقادی متون و یادداشت‌برداری تحلیلی صورت پذیرفت. سپس مضامین عرفانی مرتبط با سیر نفس در سه مرحله «هبوط»، «توبه» و «هدایت» طبقه‌بندی شد. تحلیل داده‌ها با استفاده از رهیافت تفسیری-تأویلی و از طریق مقایسه درون‌متنی (میان آثار ابن عربی و قرآن) و میان‌متنی (با شروح و دیدگاه‌های مفسران عرفانی) انجام گرفت. به‌منظور افزایش اعتبار نتایج، از روش مثلث‌سازی منابع و تفسیرها بهره گرفته شد و مفاهیم به‌صورت مرحله‌ای

بازخوانی و پالایش گردید. در نهایت، یافته‌های تحلیلی در قالب دلالت‌های تربیتی سامان‌دهی شد تا زمینه برای استخراج نتایج نظری و کاربردی در حوزه تعلیم و تربیت عرفانی فراهم گردد.

نتایج: یافته‌های پژوهش نشان داد که ابن عربی قصه حضرت آدم علیه السلام را نه به‌عنوان یک روایت تاریخی صرف، بلکه به‌مثابه الگویی رمزی از سیر تکامل نفس انسانی تفسیر کرده است. تحلیل آیات مرتبط با قصه آدم و بازخوانی آن در پرتو فصوص‌الحکم و شروح عرفانی، سه مرحله اساسی در این سیر را آشکار ساخت: هبوط، توبه و هدایت.

مرحله نخست، هبوط، بیانگر ورود انسان به عرصه کثرت، محدودیت و تجربه زیست مادی است. برخلاف نگاه سطحی که هبوط را سقوط و محرومیت می‌انگارد، ابن عربی آن را ضرورتی تربیتی می‌داند که زمینه خودآگاهی، تجربه نقص و آغاز حرکت صعودی به سوی کمال را فراهم می‌سازد. در این مرحله، انسان با ضعف‌ها و تعلقات خود روبه‌رو می‌شود و قابلیت سیر الی‌الله در او بیدار می‌گردد. مرحله دوم، توبه، نماد بازگشت آگاهانه به عهد فطری و اتصال مجدد با حقیقت الهی است. توبه در اندیشه ابن عربی صرفاً پشیمانی نیست، بلکه حرکتی فعال و خلاقانه در مسیر پالایش درون، اصلاح وجود و تجدید عهد بندگی است. این مرحله نقش کلیدی در تربیت عرفانی دارد، زیرا انسان را از اسارت غرایز به مقام انتخاب آزادانه و آگاهانه سوق می‌دهد.

مرحله سوم، هدایت، مرحله تجلی اسماء الهی و وصول به مراتب شهود باطنی است. در این مرحله انسان پس از تزکیه و مجاهدت، شایستگی دریافت الهامات و تحقق مقام خلافت الهی را می‌یابد. این مرحله اوج سیر نفس است که انسان را از محدودیت فردی فراتر برده و در جایگاه نماینده الهی در عالم قرار می‌دهد. چنین برداشتی الگویی روشن از غایت تربیت عرفانی ارائه می‌کند.

بحث و نتیجه‌گیری: تحلیل سه مرحله هبوط، توبه و هدایت در قصه حضرت آدم علیه السلام از منظر ابن عربی نشان داد که این روایت قرآنی واجد ظرفیت‌های عظیم تربیتی است که می‌تواند در بازاندیشی تربیت عرفانی معاصر نقشی بنیادین ایفا کند. در مرحله هبوط، نگاه عرفانی ابن عربی به‌جای تأکید بر سقوط، بر امکان خودآگاهی و بیداری تأکید می‌کند؛ این رویکرد می‌تواند در تربیت، غفلت‌ها و خطاها را نه پایان مسیر، بلکه فرصتی برای تأمل و بازسازی شخصیت قلمداد کند. در مرحله توبه، بازگشت آگاهانه و فعال انسان به حقیقت الهی الگویی برای اصلاح اخلاق، تزکیه نفس و تقویت اراده تربیتی فراهم می‌سازد. این الگو به نظام‌های آموزشی یادآوری می‌کند

که تربیت صرفاً انتقال دانش نیست، بلکه فرایندی است که باید به خودتحوّلی، مسئولیت‌پذیری و بازگشت آگاهانه به ارزش‌های فطری بینجامد. در مرحله هدایت نیز تجلی اسماء الهی و وصول به مقام خلافت الهی بیانگر غایت تربیت عرفانی است؛ غایتی که هدف آن پرورش انسانی است که علاوه بر کمال فردی، توانایی تجلی ارزش‌های الهی در عرصه اجتماعی را دارد. بر این اساس، نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تربیت عرفانی نه یک بعد فرعی، بلکه جوهره تربیت اسلامی در اندیشه ابن عربی است. این تربیت با تأکید بر شهود، سلوک و تحول باطنی می‌تواند پاسخی به خلأ معنوی و بحران هویت انسان معاصر باشد. بازتعریف اهداف، روش‌ها و محتوای تربیتی بر پایه این الگو می‌تواند نظام‌های آموزشی امروز را به سوی پرورش انسان کامل، خودآگاه و مسئول سوق دهد. بدین‌سان، می‌توان نتیجه گرفت که آموزه‌های عرفانی ابن عربی ظرفیت ارائه الگویی منسجم برای تربیت انسان کامل را داراست. این الگو نه تنها در تربیت فردی، بلکه در عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی نیز می‌تواند راهگشا باشد و با تربیت مبتنی بر معنا، جایگاه تربیت عرفانی را در نظام تعلیم و تربیت معاصر بازتعریف نماید.

تقدیر و تشکر: نگارنده بر خود لازم می‌داند از استاد راهنمای محترم، جناب آقای دکتر علی ستاری، که با راهنمایی‌های ارزشمند علمی و معنوی در تمامی مراحل پژوهش حاضر یاری‌رسان بودند و نیز سرکار خانم دکتر مریم بناهان استاد مشاور صمیمانه قدردانی نماید. همچنین از کتابخانه‌ها، مراکز پژوهشی و تمامی اساتید و پژوهشگرانی که با ارائه آثار علمی خود زمینه بهره‌مندی در این تحقیق را فراهم آوردند، سپاسگزاری می‌شود.

تعارض منافع: نویسنده بدین‌وسیله اعلام می‌دارد که هیچ‌گونه تعارض منافع مالی، علمی یا شخصی در انجام این پژوهش وجود نداشته است.

واژگان کلیدی: تکامل نفس، ابن عربی، حضرت آدم، تربیت عرفانی، دلالت تربیتی.

استناد: پیری، زهرا، ستاری، علی، و بناهان، مریم (۱۴۰۵). بررسی سیر تکامل نفس انسان در قصه حضرت آدم (علیه السلام) از منظر ابن عربی و دلالت‌های تربیتی آن در تربیت عرفانی. مجله تربیت اسلامی

مقدمه و بیان مسئله

قصص پیامبران از جمله محتوایی است که دربردارنده آموزه‌های تربیتی از جمله تربیت عرفانی است. در این راستا پیامبران به الگوهای تربیتی مردم بوده‌اند. پیامبر اسلام ﷺ یکی از این نمونه‌ها و البته برترین آنهاست. در قرآن کریم آمده است: «به یقین برای شما در زندگی پیامبر خدا سرمشق نیکویی بود، برای آنها که امید به رحمت خدا و روز بازپسین دارند و خدا را بسیار یاد می‌کنند»^۱ (احزاب، ۲۱). از این رو تربیت انسان به پیامبران و نقش الگویی آنها گره خورده است. یکی از وجوه تربیتی پیامبران وجه تربیت عرفانی آنان است که به صورت رمزی و نمادین در آیات قرآن معکس شده است.

در ارتباط با مبانی نظری تربیت عرفانی، ابن عربی به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین صاحب‌نظران در عرفان اسلامی، دارای آرای مهم و بسزایی است که به‌ویژه به تأثیر از قرآن آنها را تبیین نموده است. در این میان اهمیت آرای ابن عربی در ارائه تفسیری عرفانی از قصص قرآن، به‌ویژه در قصه حضرت آدم ﷺ بیشتر نمایان است. زیرا در یک نگاه کلی، مسیر تکامل نفس انسان از قصه حضرت آدم ﷺ آغاز می‌شود. در این راستا از نظر ابن عربی قصه آدم، نمادی از سیر انسان از مراتب نازل نفس به مراتب والای عرفانی است و مراد از کلمه آدم، روح کلی است که مبدأ نوع انسانی می‌باشد (قیصری، ۱۳۸۷، ص ۱۴۴). به همین دلیل، در ارتباط با نقش الگویی و تربیتی پیامبران، اهمیت بررسی دیدگاه ابن عربی در مورد سیر تکامل انسان در قصه حضرت آدم ﷺ می‌تواند دلالت‌هایی تربیتی، مخصوصاً در تربیت عرفانی ارائه دهد که برای به‌کارگیری آنها در نظام‌های تربیتی حاضر که کمابیش از معنویت دور شده‌اند، در صورت تبعیت از آن مفید باشد.

مسئله‌ای که در اینجا رخ می‌نماید، این است که تاکنون در نظام‌های تربیتی، در تربیت انسان به جای الگو گرفتن از پیامبران به‌عنوان انسان‌های منتخب، وارسته، دارای قابلیت‌های شناختی، اخلاقی و خصوصیات متعالی، غالباً به پیروی از آراء و نظریات مرسوم در حوزه دانش‌های مختلفی چون فلسفه، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی بسنده شده است. لذا تربیت انسان کمتر بر مدار نقش الگویی پیامبران صورت می‌گیرد و این می‌تواند نواقصی را به دنبال داشته باشد.

۱. «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا».

از پیامدهای مدرنیته، مواجهه بشر متجدد با بحران‌های فکری و روحی و افتادن در دام پوچ‌انگاری^۱ و غایت‌زدایی از کل نظام هستی و بی‌هدف انگاشتن انسان است (نکوئی سامانی، ۱۳۸۶، صص ۷۱-۷۳). لذا فقدان معنا، هدف الهی و معنوی، سبب سرگردانی و بیماری‌های روحی و روانی در انسان مدرن شده است. در چنین فضایی، اگرچه میل انسان‌ها به شهوت، قدرت و ثروت به راحتی ارضا می‌شود، ولی به امیال معنوی انسان پاسخ داده نمی‌شود (شلدریک، ۲۰۰۷، ص ۲). این در حالی است که مطالعات بر تأثیر معنویت بر تعادل روانی افراد تأکید دارد. معنویت که عرفان جلوه‌ای از آن است. در این راستا تحقیقات نشانگر این است که افراد با تربیت معنوی، تعادل روانی بهتری را دریافت می‌کنند. آگاروال و همکاران^۲ (۲۰۲۳) نشان داده‌اند که معنویت می‌تواند تأثیر مثبتی بر سلامت روان داشته باشد و از افسردگی و اضطراب جلوگیری کند و احساس معنا و هدف در زندگی را افزایش دهد که یکی از عوامل مهم در پیشگیری از افسردگی است. پژوهش‌ها همچنین حاکی از آنند که در نظام‌های تربیتی مدرن، به‌رغم پیشرفت‌های قابل توجه در حوزه‌های علمی و فناوری، ابعاد معنوی و اخلاقی انسان به‌طور جدی مورد غفلت قرار گرفته و این امر منجر به بحران و کمبود احساس معنا در زندگی افراد شده است (د سوزا، ۲۰۱۷).^۳ در پژوهش کر و همکاران^۴ (۲۰۱۹) نشان داده شده است که دانش‌آموزان تحت تربیت معنوی، انگیزه بیشتری برای یادگیری و پیشرفت تحصیلی از خود نشان داده‌اند. این ارتباط بین تربیت عرفانی و موفقیت تحصیلی، اهمیت این نوع از تربیت را در برنامه‌های تربیتی بیشتر نشان می‌دهد.

با توجه به مسئله و شواهدی که ارائه شد، به منظور بهره‌مند شدن از دستاوردهای تربیت عرفانی به‌عنوان یکی از وجوه تربیت معنوی، نظام‌های تربیتی نیازمند رویکردی در تربیت‌اند که با الهام گرفتن از خط‌مشی پیامبران جهت‌گیری می‌شود. تأکیدات اسناد بالادستی در آموزش و پرورش ایران نیز این موضوع را تأیید می‌کند. هرچند اصطلاح «تربیت عرفانی» به‌طور مستقیم در سند تحول بنیادین به کار نرفته است، اما مفاهیمی چون تعالی معنوی، بصیرت دینی و رشد اخلاقی، که با تربیت عرفانی آمیخته،

1. nihilism

2. Aggarwal, S. Wright, J. Morgan, A. Patton, G. Reavley, N.

3. de Souza, M.

4. Kor, A. Pirutinsky, S. Mikulincer, M. Shoshani, A. & Miller, L.

در بخش‌های مختلف سند مورد توجه قرار گرفته است.^۱ در این راستا سند تحول، تربیت عرفانی را به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی پرورش معنوی و اخلاقی دانش‌آموزان به شمار می‌آورد. در پژوهشی که توسط (افشار، ۱۳۹۲) انجام شده است نشان داده است که در سند تحول، تربیت عرفانی اوج و کمال نهایی و هدف آرمانی تعلیم و تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی به شمار آمده و به‌عنوان یکی از ساحت‌های شش‌گانه تربیت معرفی شده است. همچنین در این زمینه تربیت دینی و اخلاقی براساس سیره پیامبران و اهل بیت (علیهم‌السلام) با پرورش انسان‌هایی که دارای «حیات طیبه» باشند، از اهداف اصلی سند تحول به شمار آمده است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۶ و ۸). با توجه به آنچه که بیان شد، ضرورت توجه به قصص پیامبران به‌ویژه در قصص قرآن که حاوی آموزه‌های تربیتی و عرفانی است، می‌تواند حائز اهمیت باشد.

هدف این پژوهش، بررسی سیر تکامل نفس انسان از منظر ابن عربی در قصه حضرت آدم (علیه‌السلام) و دلالت‌های تربیتی در تربیت عرفانی است که براساس آموزه‌های عرفانی و قرآنی به دست آمده است. براساس این هدف در پی پاسخ‌گویی به این سؤال‌ها هستیم: ۱. قصه حضرت آدم (علیه‌السلام) با تأکید بر تکامل نفس چگونه صورت‌بندی شده است؟ ۲. مراحل و تحولات سیر تکامل نفس انسان در قصه حضرت آدم (علیه‌السلام) براساس آرای ابن عربی کدام است؟ ۳. دلالت‌های تربیتی حاصل از آرای ابن عربی در قصه حضرت آدم (علیه‌السلام) چیست؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر جزء تحقیقات بنیادی و نظری است و با راهبردی کیفی با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و استنتاجی انجام شده است. در مراحل انجام پژوهش ابتدا مراحل سیر تکامل انسان و ویژگی‌های او در قصه حضرت آدم (علیه‌السلام) برابر با آنچه که در قرآن آمده و با تأکید بر هدف این پژوهش

۱. به‌عنوان نمونه، در راهبرد کلان شماره ۱۱، بر «ارتقاء معرفت و بصیرت دینی، انقلابی و سیاسی برای رشد و تعالی معنوی و اخلاقی معلمان و دانش‌آموزان» تأکید شده است. همچنین، راهبرد کلان شماره ۶ به «گسترش و تعمیق فرهنگ پژوهش و نظریه‌پردازی در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی» اشاره دارد که می‌تواند بستری برای توسعه مفاهیم مرتبط با تربیت عرفانی فراهم سازد (دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران: وزارت آموزش و پرورش، ص ۲۷-۲۶).

توصیف شده است. آنگاه تحولات این سیر براساس آرای ابن عربی تحلیل شده و در آخر با نظر به آنچه حاصل شده دلالت‌های تربیتی استنتاج شده است.

پیشینه پژوهش

با نگاهی کلی به پژوهش‌های انجام شده، درمی‌یابیم که درباره تربیت عرفانی پژوهش‌های متعددی انجام شده است. اما در زمینه سیر تکاملی نفس انسان در قصص انبیاء با نظر به تربیت عرفانی به‌ویژه از دیدگاه ابن عربی براساس بررسی‌هایی که محقق داشته، تاکنون هیچ پژوهشی انجام نشده است. از این رو جای خالی در پژوهش‌های قبلی نبود نگاهی جامع و پیوسته به تکامل نفس انسانی در خط سیر تکامل نفس انسان با نگاهی رمزی و عرفانی است. با این مقدمه به معرفی و بررسی برخی از پژوهش‌های انجام شده می‌پردازیم. سعیدی فاضل و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «ظرفیت‌های تمدن‌سازی در داستان قرآنی حضرت آدم (ع)» بررسی کرده‌اند که تمدن رابطه‌ای بنیادین و عمیق با دین داشته که بعثت انبیای الهی و سیر هدایتی ایشان نمایانگر این ارتباط است. بررسی اهداف بعثت انبیاء در قرآن کریم و سیره عملی ایشان، نشان از پایه‌گذاری تمدن توحیدی در جهت عمومی‌سازی معارف دینی و پیشرفت انسان در حوزه‌های مادی و معنوی دارد؛ این پژوهش بر این فرض است که در داستان آدم (ع) به‌عنوان پدر بشریت، ظرفیت‌ها و چارچوب‌های نخستین تمدن‌سازی نهفته است و توجه به آن انسان سرگشته امروز را به بازسازی تمدن دینی رهنمون می‌سازد. این ظرفیت‌ها را می‌توان در دو بخش ظرفیت‌های درونی و بیرونی برای بهره‌مندی رهبران الهی و جامعه دینی مورد توجه قرارداد. نتایج گویای آن است که ظرفیت‌های درونی حضرت آدم (ع) شامل بهره‌مندی از علم الهی و خلافت الهی، دشمن‌شناسی، قدرت بر تحمل سختی‌ها و توبه و انابه است. این بخش در پیوستگی تام با سطح بیرونی داستان حضرت آدم (ع) است که با خطاب «بنی آدم» شامل تنظیم پوشش، مدیریت سازه‌ها و مناسک دینی است.

بابائیان و کرمی تالاندشتی (۱۴۰۲) در مطالعه‌ای با عنوان «کندوکاو پیرامون پیامبری حضرت آدم» به شخصیت حقیقی و حقوقی حضرت آدم به‌عنوان اولین انسان و اولین پیامبر پرداخته‌اند و بنا بر دلایل عام نبوت و سپس نظر به دلایل خاص نبوت، نبوت و رسالت ایشان مورد مذاقه قرار گرفته و اثبات گردیده است و از این رهگذر مقام والای انسان و جایگاه فرزندان آدم، به‌عنوان خلیفه الله تبیین گردیده است.

در پژوهشی دیگر صباغ جعفری و حیدری راد (۱۴۰۱) تحت عنوان «تحلیل بعد عاطفی نظام گفتمانی داستان حضرت آدم با تکیه بر فرایندهای عاطفی-معنایی» با بهره‌گیری از رویکرد نشانه-معنشناسی، به بررسی و تطبیق بعد عاطفی در نظام‌های نشانه‌ای آیات مربوط به داستان حضرت آدم و چگونگی شکل‌گیری فرایند گفتمان عاطفی پرداخته است که هدف آن دریافت معنا در سطوح متفاوت گفتمان عاطفی و تعامل میان ابعاد حسی-ادراکی و عاطفی بوده که نشان داده است که مهم‌ترین سازوکارهای که در نشانه‌های این قصه به چشم می‌خورد افعال مؤثر، آهنگ و نمود، صحنه‌های عاطفی یا صحنه‌پردازی عاطفی و کنش‌زایی است. تعامل میان افعال مؤثر در گفتمان این داستان راه را برای ایجاد فضای عاطفی یا تولید بار عاطفی فراهم ساخته است.

آرام و دیزجی (۱۴۰۱) در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی تأویلی-عرفانی آیات مربوط به حضرت آدم زو حوا در کتاب اساس التأویل قاضی نعمان» دیدگاه‌های تأویلی و عرفانی خود را در مورد قصه خلقت آدم بیان داشته است. یافته‌های تحقیق بیانگر آن بوده است که قاضی نعمان، در تفسیر و تأویلات عرفانی بیشتر از تراوشات ذهنی خود بهره جسته و به صورت ذوقی مطالبی را بیان نموده است. این پژوهش هرچند با رویکردی عرفانی و رمزی به پژوهش در قصه آدم پرداخته، اما فاقد رویکردی تربیتی بوده و دلالت یا الگوی خاصی در تربیت عرفانی حضرت آدم زارائه نمی‌دهد.

کاظمیان و همکاران (۱۳۹۹) با کاربست نظریه رمزگان بارت، قصه آدم ز در قرآن با نگاهی به آرای مفسران شیعی کاویده شده است تا به این پرسش اصلی پاسخ داده شود که اغراض ثانویه از بازگویی این روایت دینی چه بوده و روایت در بازتولید معانی مختلف چه تأثیری داشته است؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد که بازتاب رمزگان فرهنگی در آیات مرتبط، حاکی از نمود گسترده ایدئولوژی و بینامتنیت دینی برای پیشبرد روایت-ها است. رمزگان هرمنوتیکی در کشف ابعاد مبهم روایت برای فرشتگان در ابتدا و مخاطبان در سطح ثانویه مؤثر بوده است. تقابل‌های دوگانی در رمزگان نمادین، بر رویارویی دائمی نیکی و بدی متمرکز است. بررسی رمزگان‌های معنایی در آیات نشان می‌دهد که قصه‌پرداز با استفاده از واژه‌ها و عبارات دینی، نظام دلالتی مطلوبش را شرح داده و با هدف تقویت بینش مخاطبان، به معرفی شخصیت‌های روایت پرداخته است. همچنین، رمزگان کنشی در بازنمایی تحولات معرفتی آدم (علیه السلام) و حوا تأثیر مطلوب داشته است.

دری و ایمانی گوردال (۱۳۹۳) در مطالعه‌ای با عنوان «تحلیل عناصر داستانی سرگذشت حضرت آدم (ع) در قرآن کریم با تکیه بر روایات» با بهره‌مندی از فنون داستان‌پردازی نوین، عناصر داستانی نظیر زاویه دید، طرح، ساختار، اندیشه، کشمکش، شخصیت، زمان و مانند اینها اهداف والای قرآن که تعلیم، تربیت، هدایت و عبرت‌آموزی انسان‌هاست، تبیین شده است. این پژوهش بر بعد تربیتی داستان‌های قرآنی تأکید دارد، اما بر تربیت عرفانی تمرکز ندارد.

یکی از پژوهش‌هایی که هرچند به‌طور مستقیم به قصه حضرت آدم (ع) و تربیت عرفانی حاصل از آن مربوط نمی‌شود، اما در ارتباط با مدل‌سازی تربیت عرفانی با موضوع پژوهش حاضر ربط پیدا می‌کند، پژوهش کاتز^۱ (۱۹۸۲) با عنوان «الگوها، مدل‌سازی و تربیت عرفانی» است. کاتز آموزش جهانی را ابزاری برای افشای حقایق کلی‌تر و مدل‌ها را فرصتی برای تکرار حقایق متعالی، عینی و فراتاریخی دانسته و به این موضوع اشاره می‌کند که مدل‌ها، به روش خاص و معناداری چگونگی و چرایی را توضیح و به تصویر می‌کشند و دارای جنبه‌های عمیق، پنهان و عرفانی می‌باشند که منجر به نزدیک شدن اندیشه و زندگی واقعی می‌شوند. مدل‌ها به‌طور خلاصه نشان می‌دهند که نقش مهمی در ارائه بازی و شکل دادن به درک ما از آن چه واقعی است دارند. بنابراین کمک زیادی به ایجاد تجربه عرفانی می‌کنند.

با نظر به آنچه که از سوابق پژوهش‌های به عمل آمده بررسی شد، درمی‌یابیم که پژوهش حاضر در نوع خود با تأکیدی که بر تربیت عرفانی در قصه حضرت آدم (ع) به عنوان نقطه آغازین تکامل نفس آدمی در پیوستار رشد و تکامل انسان در انبیای بعدی، حاوی نوآوری است. ضمن آنکه پژوهش حاضر قصد ارائه دلالت‌های تربیتی در تربیت عرفانی با تکیه بر آرای ابن عربی را دارد.

مفهوم‌شناسی

پیش از هر چیز ابتدا لازم است معنای قصه روشن شود. «قَصَص» به معنای دنبال جای پا را گرفتن و رفتن است. با توجه به موارد فوق می‌توان گفت اصل ماده قَصَص به معنای ردیابی، پیگیری و تعقیب است (شرتونی، ۱۴۰۲، ج ۴، ص ۳۵۱). قصه‌گویی رویکرد نوآورانه پداگوژیکی^۲ است که می‌توان توسط آن متریان را

1. Katz.

2. Pedagogy

در یادگیری معنادار و عمیق درگیر نمود. نتایج مطالعات نشان می‌دهد که قصه منافع متعددی به‌ویژه برای جوانان دارد؛ چراکه ابزاری دربردارنده خلاقیت و تفکر منطقی است (اسمدا و همکاران، ۲۰۱۴).^۱ در اینجا منظور ما از قصه، قصه حضرت آدم (ع) است که هم واقعی است و هم معطوف به هدفی متعالی برای انسان است. لذا دست‌ساز بشر نبوده و وقایع آن از منظر قرآن حقیقت داشته و واقعی است.

از تربیت عرفانی تعاریف بسیاری به عمل آمده است اما منظور ما از تربیت عرفانی در این پژوهش، تربیتی است که براساس آموزه‌های عرفان اسلامی و با الهام از دیدگاه‌های ابن عربی شکل گرفته و هدف آن پرورش ابعاد باطنی انسان برای دستیابی به کمال نهایی، یعنی قرب و فنا الهی است. در این رویکرد، انسان با عبور از محدودیت‌های نفس، نه تنها به اصلاح رفتارهای ظاهری، بلکه به تحول درونی و شناخت عمیق حقیقت هستی دست می‌یابد. تربیت عرفانی مورد نظر ما، مبتنی بر اصول مراقبه، تزکیه نفس و شهود حقایق است که در چهارچوب جهان بینی اسلامی تعریف می‌شود.

رویکردهای معنوی به تکامل نفس انسان

انسان همواره به دنبال معنایی فراتر از زندگی مادی بوده و این جستجو، زمینه‌ساز ظهور انواع رویکردهای معنوی در طول تاریخ شده است. معنویت به‌عنوان یکی از ابعاد وجودی انسان، به نیاز فطری بشر برای پاسخ به پرسش‌های بنیادین در مورد هدف زندگی، حقیقت هستی و جایگاه انسان در جهان پاسخ می‌دهد. واژه معنویت «spirituality» از ریشه لاتینی کلمه «spiritus» به معنای «نقش زندگی» یا «روشی برای بودن» و «تجربه کردن» آمده است که با آگاهی یافتن از یک بعد غیرمادی به وجود می‌آید (الکینزو و همکاران، ۱۹۹۸).^۲ در برخی رویکردها، عده‌ای معنویت را از دین جدا دانسته و آن را مفهومی غیرالهی استنباط می‌کنند. در این راستا رابینز^۳ (۲۰۰۹) معتقد است که معنویت به معنای انجام سازماندهی شده شعائر مذهبی نبوده و در رابطه با خدا یا الهیات نمی‌باشد. میترو و دنتون^۴ (۱۹۹۹) در تحقیقات خود اذعان داشته‌اند که به‌طور کلی افراد بین دین و معنویت فرق می‌گذارند و آن

1. Smeda et al.

2. Elkins, D.N. Hedstorm, L.J., Hughes, L.L, Leaf, J.A., & Saunders, C

3. Robbins

4. Mitroff, & Denton

دورا یکی و به هم مرتبط نمی‌دانند. در رویکرد دینی، معنویت در بستر تعالیم ادیان الهی و وحیانی شکل گرفته و ماهیت و شکل خود را از جنبه‌های گوناگون دین اخذ می‌کند. دوناهو^۱ (۱۹۹۸) در زمینه معنویت دینی معتقد است هیچ معنویت راستینی جدا از دین وجود ندارد.

در میان رویکردهای معرفی شده، رویکرد عرفان اسلامی مبتنی بر آرای ابن عربی در دسته رویکردهای معنوی دینی قرار می‌گیرد. چراکه او با توجه به آیات قرآن و تفسیرهای عرفانی که ارائه می‌دهد، به معرفی عرفان اسلامی با دلالت‌های تربیتی منبعث از آیات می‌پردازد. ابن عربی، تکامل انسان را فرایندی عرفانی می‌داند که در نهایت به مقام انسان کامل ختم می‌شود. از منظر او، انسان کامل، آینه تمام‌نمای اسماء و صفات الهی است و هدف نهایی تکامل، فناء فی الله و بقاء بالله است (قیصری، ۱۳۸۷، ص ۱۵۰ و ۱۵۵ و ۱۶۸).

در این پژوهش تأکید ما اولاً بر معنویت دینی و ثانیاً بر رویکرد عرفان اسلامی است که بر مبنای آموزه‌های ابن عربی، سیر تکامل انسان را در سلوک عرفانی و تحقق مقام خلیفه‌اللهی انسان جستجو می‌کند.

یافته‌ها

قبل از هر چیز و در پاسخ به سؤال اول لازم است ابتدا به روش توصیف و با تأکید بر تربیت نفس، خلاصه‌ای از آنچه که در قصه حضرت آدم (ع) در قرآن آمده ارائه نماییم. قصه حضرت آدم (ع)، در ۱۰ سوره، ۱۴ موضع و ۲۵ آیه در قرآن ذکر شده است^۲ که هرکدام در موقعیت خاصی از فرایند آفرینش، تعلیم، خلافت، انتخاب، هبوط و تعالی حضرت آدم (ع) ذکر شده‌اند. خلاصه قصه حضرت آدم (ع) این است که: «خداوند آدم را از گل آفرید و روح خود را در او دمید (سجده، ۹؛ ص، ۷۲) و آنگاه به فرشتگان امر کرد که به آدم (ع) سجده کنند. ابلیس با تکیه بر غرور و حس برتری جویی از فرمان الهی سر باز زد و از درگاه خداوند رانده شد (اعراف، ۱۱-۱۳؛ بقره، ۳۴). سپس علم اسما را به او آموخت (بقره، ۳۱). با این حال، آدم و حوا که در بهشت سکونت داشتند، به سبب وسوسه ابلیس از میوه ممنوعه چشیدند و به

1. Donahue

۲. بقره (آیات ۳۱-۳۷)، آل عمران (آیات ۲۳ و ۵۹)، مائده (آیه ۲۷)، نساء (آیه ۱)، اعراف (آیات ۱۱، ۱۹، ۲۶، ۲۷، ۳۱ و ۱۷۲)، اسراء (آیات ۶۱ و ۷۰)، کهف (آیه ۵۰)، مریم (آیه ۵۸)، طه (آیه ۲۰)، یس (آیه ۶۰).

زمین هبوط کردند (اعراف، ۲۰-۲۴)، بعد توبه کردند و خداوند توبه آنها را پذیرفت و وعده هدایت داد» (بقره، ۳۷-۳۸). در ادامه با زمینه قرار دادن قصه حضرت آدم علیه السلام تلاش می‌کنیم تا به دو پرسش بعدی پژوهش پاسخ دهیم.

مراحل و تطورات تکامل نفس انسان در قصه حضرت آدم

در پاسخ به این سؤال که مراحل و تطورات نفس انسان در قصه حضرت آدم علیه السلام چیست؟ در اینجا تلاش می‌کنیم تا با استناد به وقایع قصه در قرآن و آموزه‌های عرفانی ابن عربی، مراحل تکاملی نفس انسان را در شش مرحله آفرینش، تعلیم، خلافت، انتخاب، هبوط و تعالی در قصه حضرت آدم علیه السلام ارائه نماییم.

مرحله اول: آفرینش انسان کامل به عنوان مظهر روح، صفات و اسماء الهی

با توجه به آنچه که در قصه بیان شد، خلقت حضرت آدم علیه السلام از خاک و دمیدن روح الهی در او به عنوان آغاز حضور انسان در عرصه هستی معرفی شده است. این موضوع به ظرفیت وسیع وجود آدم اشاره دارد. به بیان دیگر، دمیدن روح الهی در انسان نیازمند ظرفیت وجودی بالایی است. لذا انسان به واسطه ظرفیت وجودی که دارد، به روح الهی متصف می‌شود. در این مرحله ابن عربی حضرت آدم علیه السلام را مظهر کامل ظهور اسماء و صفات الهی می‌داند و معتقد است که حق تعالی برای اینکه خود را ببیند، اولین چیزی که آفرید عالم بود. خصوصیت عالم آن است که هر شیئی در آن تجلی یکی از صفات خداوند است. به تعبیر ابن عربی: «عالم، آینه‌ای بدون جلا بود» (ابن عربی، ۱۳۸۷، ص ۹ و ۱۵۵). جلای این آینه، انسان است که جامع جمیع صفات خداوند است. لذا حضرت آدم علیه السلام به منزله برنامه‌ای است جامع از همه نعوت حضرت الهی که عبارتند از ذات و صفات و افعال ... لذا خداوند در این مختصر شریف که انسان کامل باشد، همه اسمای الهی و حقایق آنچه را که از او (حق) در عالم کبیر - که منفصل (از انسان) است - ظهور یافته، قرار داده است (ابن عربی، ۱۳۸۷، ص ۱۴۷). از این رو همه حقایقی که در عالم وجود دارد، در انسان جمع است. دلیل ابن عربی بر این مطلب، آیه «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ» (فصلت، ۵۳) است. در این آیه تصریح شده است که آیات خدا همچنان که در آفاق هست، در انفس نیز موجود است (ابن عربی، ۱۳۸۷، ص ۱۹۷). اما توجه به این نکته مهم است که اشیا به صورت

فردی و عینی خود در انسان موجود نیستند، بلکه حقایق آنها یا به عبارت دیگر اشیا به کلیت خود، در انسان موجودند، بنابراین انسان، جامع کلیت همه اشیاست؛ یعنی جامع حقایق غیرمادی تمام اشیا است.

مرحله دوم: تعلیم اسمای الهی

در تفکر ابن عربی، تعلیم اسماء یکی از اساسی‌ترین مراحل در فرایند تکامل انسان به سوی کمال است. این تعلیم، به معنای انتقال معرفت جامع و فراگیر از صفات و افعال الهی به انسان است. در این باره در قرآن چنین آمده است: «به آدم (ع) همه اسماء را آموخت و سپس آن اسماء را بر فرشتگان عرضه کرد و فرمود اگر راست می‌گویید، مرا از این اسماء خبر دهید» (بقره، ۳۱). بر همین اساس از دیدگاه ابن عربی، حضرت آدم (ع) مظهر تمام‌نمای اسمای الهی است و به واسطه این تعلیم، به جایگاه ویژه‌ای از شناخت دست می‌یابد که حتی فرشتگان، با وجود عبادات بی‌وقفه، به آن دسترسی ندارند. از اینجا معلوم می‌شود که انسان علاوه بر ظرفیت وجودی بالایی که خداوند به او عطا می‌کند، به ظرفیت شناختی بالایی هم نیاز دارد تا برای دریافت اسماء آماده باشد. ابن عربی معتقد است که تعلیم اسماء، آزمونی بود که برتری انسان را نسبت به فرشتگان اثبات کرد. فرشتگان با تمام قداست خود، توانایی درک جامعیت اسماء را نداشتند، در حالی که حضرت آدم (ع) توانست تمام آنها را بیان کند. این برتری، نه به دلیل قدرت عقل نظری، بلکه به دلیل ظرفیت شناختی بالا در انسان برای پذیرش تجلی الهی بود. ابن عربی در این خصوص تصریح می‌کند که حضرت آدم (ع)، به‌عنوان اولین انسان کامل، نمونه‌ای از قابلیت بی‌نهایت انسان برای دریافت نور الهی است (ابن عربی، ۱۳۸۷، ص ۲۲۰).

در خصوص کیفیت یاد دادن اسماء به انسان، ابن عربی بیان می‌کند که تعلیم اسماء به آدم، نه صرفاً آموزش واژگان، بلکه افاضه حقایق الهی و اسرار وجودی است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۳، ص ۲۳ و ۵۰). تعلیم اسماء، نماد انتقال انسان از مرتبه جهل و ناآگاهی به معرفت و آگاهی کامل است که در نهایت، تکامل او را رقم می‌زند. از منظر عقلی هم، تعلیم اسماء به انسان به معنای آگاهی او از مفاهیم متعالی و توانایی درک و مدیریت عالم است. انسان با شناخت این اسماء، نه تنها ظرفیت فهم ارتباط با مبدأ الهی را کسب می‌کند، بلکه قابلیت تحقق مسئولیت‌های خود در نظام آفرینش را نیز دارا می‌شود. این تعلیم،

انسان را به سوی کمال سوق می‌دهد که در آن، قابلیت‌های نهفته در ذات او شکوفا می‌شوند. بنابراین تعلیم اسماء به آدم در تفکر ابن عربی، نقطه آغاز حرکت انسان به سوی کمال است. این تعلیم، انسان را از محدودیت‌های مادی فراتر برده و به مرتبه‌ای می‌رساند که بتواند آینه‌دار صفات و افعال الهی باشد.

مرحله سوم: خلافت انسان

تعلیم اسماء مقدمه‌ای بر خلافت انسان است. به واسطه شناخت، حضرت آدم (علیه السلام) به عنوان نماد انسان، به جایگاه خلافت الهی دست یافته و توانایی مدیریت و سامان‌دهی عالم هستی براساس اراده الهی را می‌یابد. ابن عربی تأکید می‌کند که تعلیم اسماء، سرآغاز تکامل نفس انسان است. در واقع، تعلیم اسماء مقدمه‌ای است برای شناخت حقیقت الهی و عبور از حجاب‌های نفس است. از سویی تعلیم اسماء با مفهوم خلافت الهی پیوند عمیقی دارد. خلافت انسان تنها در صورتی محقق می‌شود که او بتواند اسماء را درک و متجلی سازد. ابن عربی این موضوع را به صورت دقیق تحلیل کرده و می‌گوید: «اسماء، حقایقی‌اند که ذات الهی در صورت انسان کامل ظاهر ساخته است و حضرت آدم (علیه السلام)، اولین مظهر این تجلی است» (ابن عربی، ۱۳۸۷، ص ۲۰۶).

انسان کامل از آن جهت که دارای جامعیت است، شایستگی خلافت الهی را دارد. به عبارتی از آنجا که خداوند تمام صفات کمالی را دارا است و عالم تحت تدبیر اوست، پس خلیفه او نیز باید متصف به کمالات او و قادر بر تدبیر عالم باشد، تا جانشین او گردد. وی در این زمینه می‌گوید: «اگر در آدم جمیع آنچه رعایا می‌خواهند، رعایایی که خداوند وی را بر آنان خلیفه گردانید، نباشد، خلیفه نیست. پس ناچار باید آنچه را که بدان نیاز است، واجد باشد وگرنه بر ایشان خلیفه نیست. بنابراین صحیح نیست خلافت مگر برای انسان کامل» (ابن عربی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۲؛ حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۳، ص ۱۷). چنان‌که در قرآن آمده است: «از آنچه شما را در آن جانشین قرار داد، انفاق کنید» (حدید، ۷). بنابراین، افراد نوع انسانی -هریک به اندازه وسع خود- از طرف حق تعالی خلیفه است. بعضی خلیفه نفس خود و بعضی بر کل عالم خلافت دارند. انسان خلیفه خداست و حق تعالی اداره ملک خود را به انسان سپرده است؛ اما مالک حقیقی فقط خداست و انسان، تنها مقام وکالت را داراست. هر فردی از افراد نوع انسانی دارای این خلافت است. «بدان هر فردی از افراد نوع انسانی را بهره و نصیبی از این خلافت است که بدان

نصیب، آنچه را که بدو تعلق می‌گیرد، تدبیر و اداره می‌کند، مانند تدبیر پادشاه مملکتش را و صاحب منزل، منزلش را و کمترین تدبیر شخص است مرکالبد و بدنش را و آن (نصیب از خلافت) بدان فرزندان نیز به حکم وراثت -از پدر بزرگ‌تر و نیا- حاصل است و خلافت عظمی و بزرگ‌تر انسان کامل راست» (ابن عربی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۳).

مرحله چهارم: انتخاب و اشتغال نفس از باطن به ظاهر

ابن عربی، تجلی روح الهی در انسان و یادگیری اسمای الهی را به عنوان یک فرایند فراتر از آگاهی ظاهری معرفی می‌کند که انسان در آن به حجاب‌های کثرت و محدودیت‌های وجودی خود اشتغال داشته و از آن عبور می‌کند تا به حقیقت فطری خود بازگردد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۳، ص ۵۰-۵۱). اما انسان به سبب اشتغالات ظاهری و به سبب ویژگی نسیان که در قرآن چنین آمده است: «ما پیش از این با آدم پیمان بستیم، اما او فراموش کرد و برای او عزم نیافتیم» (طه، ۱۱۵) از توجه به روح و اسمای الهی باز می‌ماند. در اینجا است که از فرمان الهی غفلت نموده و به سمت میوه ممنوعه می‌رود (اعراف، ۲۲) از آن تناول می‌کند و زمینه هبوط خویش را رقم می‌زند. نتیجه این اشتغال به هم ریختن قاعده ربط انسان با روح الهی و شناخت اسمای الهی است. چیزی که انسان را از منزلت حقیقی و ظرفیت وجودی و شناختی عظیمش فرو می‌کاهد و این چنین انسان دچار هبوط می‌گردد (بقره، ۳۸).

مرحله پنجم: هبوط انسان

مرحله بعدی از تکامل نفس، مرحله هبوط انسان است. بهتر است بگوییم مرحله هبوط، فی نفسه تکامل نیست. اما مقدمه و زمینه‌ساز تکامل است. چرا که ماهیت هبوط با ماهیت تکامل سازگار نیست. نکته ظریفی که از نظر عرفانی در آرای ابن عربی وجود دارد، این است که وی از ماجرای هبوط انسان فرصتی تربیتی تولید می‌کند. لذا هبوط حضرت آدم (ع) را به عنوان مجازاتی برای گناه او نمی‌نگرند؛ بلکه آن را مرحله‌ای مقدماتی از سیر تکامل نفس انسان در عالم کثرت می‌دانند. لذا هبوط انسان به زمین، نه تنها به معنای تنزل انسان از مقام بهشت نیست، بلکه فرایندی ضروری است که برای تحقق فعلیت کمالات الهی در عالم مادی و زمین صورت می‌گیرد. ابن عربی با اشاره به این آیات، بازگشت انسان به اصل الهی

را به عنوان هدف اصلی آفرینش و هبوط حضرت آدم علیه السلام تبیین می‌کند. در این فرایند، خلافت انسان بر زمین نه تنها به عنوان مسئولیت اجرایی، بلکه به عنوان نشانه ظرفیت انسان برای تجلی اسمای الهی است. در این باره در قرآن چنین آمده است: «هنگامی را که پروردگارت به فرشتگان فرمود: من بر روی زمین، جانشینی قرار خواهم داد» (بقره، ۳۰). ابن عربی هبوط را برای حضرت آدم علیه السلام، کرامتی از جانب خداوند می‌داند و می‌گوید: «هبوط آدم و حوا هبوط کریمی بود» (ابن عربی، بی تا، ج ۱، ص ۲۳۲؛ ابن عربی، ۱۳۸۱، باب ۳۹، ص ۶۴). از این رو عصیان حضرت آدم علیه السلام، سبب تنزل او در عالم شده و نتیجه آن، سیر و سلوک به سوی تعالی و کمال است. آمدن از بهشت برزخی به دنیا، توجه از کمال به نقصان و رفتن از دنیا به بهشت، توجه از نقصان به کمال است. انسان برای این سیر جز این چاره‌ای ندارد، پس اول هبوط است و دوم عروج و صعود. بنابراین آدم این شرایط را پذیرفت و برای صعود، به هبوط نیاز داشت، اصلاً پایه کمال، تنزل است و پیمودن راه پر فراز و نشیب دنیا از ملزومات این حرکت مهم محسوب می‌شود، زیرا انسان در فرایند تضادها و درد و رنج‌ها، به اسرار پنهان در خویش و عالم هستی دست پیدا می‌کند. پس تنزل حضرت آدم علیه السلام قرار گرفتن در ریل تکامل است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۳، ص ۳۵).

مرحله ششم: تکامل نفس در پیوستار مراتب نفس

بحث مراتب نفس نشان می‌دهد که اسلام ذات انسان را شرور نمی‌داند و یا دستور به کشتن نفس و تمایلات آن نمی‌دهد؛ بلکه راه‌های تربیت و کنترل آن را نشان می‌دهد. در این نگاه انسان فقط یک نفس دارد، اما این نفس دارای مراتب و جلوه‌هایی است. نفس در هریک از این مراتب نامی به خود می‌گیرد. هریک از این نام‌ها صرفاً بیانگر «نوعی از رفتار نفس» یا «مرتبه‌ای از کمال نفس» است که در آن رسیدن به هر مرحله مشروط به گذشتن از مرحله قبل است؛ به عبارتی، نفس اماره تا لوازم نگردد، نمی‌تواند مطمئن شود و تا مطمئن نشود به مقام راضیه و یا مرضیه نخواهد رسید (بیدآبادی، ۱۳۸۰، ص ۴۹). کمال نهایی نفس را ادراک معنای حقیقی توحید و مقام یقین می‌نامند (ابن عربی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۴۰۳-۴۰۴). با در نظر گرفتن مفهوم تعالی و تکامل، به قصه حضرت آدم از دو جنبه کلی قصه می‌توان نگاه کرد: اول در کلیت قصه است که از آغاز تا انجام قصه، انسان در یک خط سیر تکاملی از خاک تا افلاک و از هبوط تا صعود قرار دارد. در این نگاه هر دو بعد وجود مادی و روحی انسان در تکامل دخالت دارند.

دوم در تعالی و تکامل نفس منهای بعد مادی است که در آن نفس به تنهایی و با دور شدن از بعد مادی وجود انسان تعالی و تکامل می‌یابد. در ادامه مراحل تحول و تکامل نفس انسان را در قصه حضرت آدم (علیه السلام) در قرآن همراه با نظرات و تفاسیر ابن عربی ارائه می‌کنیم.

۱. نفس اماره: مرحله آغازین، نماد غفلت و ضعف انسانی است که فرد تحت سلطه تمایلات و غرایز قرار دارد. نفس اماره، مایل به طبیعت بدیّه و جامع قوه غضب و شهوت در انسان است و به لذّات و شهوات فرمان می‌دهد و دل را به سوی پستی‌ها می‌کشانند و به این نفس به جهت آنکه به مقتضای شهوات و خواسته‌های شیطان روی آورده و به بدی‌ها امر می‌کند «امارة بالسوء» گفته شده است (سعیدی، ۱۳۸۳، صص ۸۶۳-۸۶۴). در قصه حضرت آدم (علیه السلام)، این مرتبه با وسوسه شیطان و خوردن از شجره ممنوعه نمایان می‌شود. قرآن در این باره چنین بیان می‌کند: «پس شیطان او را وسوسه کرد گفت: ای آدم! آیا تو را به درخت جاودانگی و مُلک فناناپذیر راهنمایی کنم؟» (طه، ۱۲۰). این مرحله بیانگر غفلت انسان است که ناشی از ضعف شناختی او است. ضعف‌های نفس اماره ضرورت وجود آزمون و خطا در مسیر تکامل را نشان می‌دهد. از منظر تربیتی، این مرحله بیانگر آن است که آگاهی از محدودیت‌های نفسانی، نقطه شروع هر تکامل است.

۲. نفس مسوله: خودفریبی و توجیه‌گری مرحله‌ای از نفس است که با عنوان «مسوله» در قرآن مطرح شده است^۱ (یوسف، ۱۸ و طه، ۹۶). به پیروی از نفس مسوله، انسان با فریب خود یا تسلیم در برابر فریب دیگران، به توجیه اعمال نادرست می‌پردازد. انسان در این مرتبه، پس از گناه پشیمان می‌شود؛ اما پس از چندی باز نفس او آن عمل را در نظرش می‌آراید و توبه‌اش را می‌شکند. انسان در این مرتبه وجدان بیداری دارد؛ اما چون عمل به توبه خود را به تعویق می‌اندازد، ممکن است پیش از توبه حقیقی بمیرد و از نجات باز بماند (فیض کاشانی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۰۵). این مرتبه در قصه حضرت آدم (علیه السلام)، با وسوسه شیطان و توجیه نمودن خوردن از شجره ممنوعه آشکار می‌شود. در این باره در قرآن آمده: «پس آن دو را با مکر و فریب از مقام و منزلتشان فرود آورد» (اعراف، ۲۲). از منظر تربیت عرفانی، نفس مسوله نشان می‌دهد که انسان در مسیر تکامل خود، ممکن است به دلیل ضعف در شناخت و تحت تأثیر القانات درونی یا بیرونی، به اشتباه بیفتد، اما این مرحله فرصتی برای تأمل و توبه است.

۱. «... بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً فَصَبْرٌ جَمِيلٌ ...» «... وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي».

۳. نفس مُلهمه: این نفس حاوی مرتبه الهام و هدایت درونی است که انسان در آن با دریافت الهام از خداوند، به درک روشن‌تری از حقایق دست می‌یابد. این مرتبه در قصه حضرت آدم (علیه السلام)، با آگاهی او پس از خطا و دریافت کلمات الهی برای توبه نمود می‌یابد. در این مرحله معرفت افعال و صفات الهی به نفس الهام می‌شود (شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۱-۲۳). عرفا این مرحله را نقطه‌ای می‌دانند که در آن انسان به کمک الهامات الهی، مسیر خود را از اشتباه به سوی حق تصحیح می‌کند. نفس ملهمه را نشانه‌ای از لطف خداوند در هدایت انسان می‌داند که به واسطه تزکیه و تلاش برای درک حقیقت در اختیار او قرار می‌گیرد. ابن عربی در این باره می‌گوید: «پس نفس را محل قابلی برای آنچه از بدکاری و کار نیک که بدو الهام می‌شود قرار دارد، پس بدکاری‌ها را بدان و از آنها دوری‌گزین و تقوا را بدان و راهش را درنورد و از وجهی به آیه بنگر (گوید: بدانچه وی را الهام می‌کند، عاری از این است که وی را در بدکاری و تقوا، کسی و کوششی باشد، بلکه وی فقط محلی برای ظهور فعل می‌باشد، خواه آن فعل کار بد باشد و یا تقوای شرعی، پس نفس، برزخ بین این دو حکم می‌باشد)» (ابن عربی، ۱۳۸۳، باب ۵۷، ص ۲۸۳ و ۲۸۴).

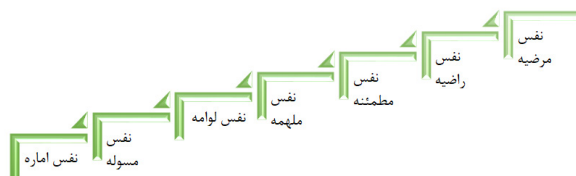
از منظر تربیت عرفانی، نفس ملهمه بیانگر ضرورت گوش سپردن به هدایت درونی و پذیرش الطاف الهی برای حرکت در مسیر کمال است. این مرتبه نشان می‌دهد که حتی پس از خطا، امکان بازگشت به مسیر حق با تکیه بر الهامات الهی وجود دارد. نفس مسوله و ملهمه به‌عنوان دو مرحله میان مرتبه‌ای در مسیر تکامل نفس انسان است و نشان‌دهنده نوسانات انسانی بین ضعف و بازگشت به مسیر حق است. کیفیت این ضعف و قوت در قصه حضرت آدم (علیه السلام) این‌گونه است که نفس مسوله با وسوسه و خودفریبی و نفس ملهمه با توبه و دریافت الهام الهی نمود پیدا می‌کنند.

۴. نفس لواهم: این مرتبه از تکامل نفس به آگاهی، ندامت و بازگشت به سوی خداوند ناظر است. در این مرحله انسان پس از آگاهی از خطاهای خود، به ندامت و بازگشت به سوی خداوند می‌پردازد. در قصه حضرت آدم (علیه السلام)، این مرحله با توبه آدم و حوا و اعتراف به عصیان خود تجلی می‌یابد. در قرآن در این باره آمده: «گفتند خدایا ما بر خویش ستم کردیم و اگر تو ما را نبخشی و به ما رحمت و رأفت نفرمایی سخت از زیانکاران خواهیم بود» (اعراف، ۲۳). نفس سرزنشگر موجب می‌شود تا انسان به توبه و استغفار گرایش پیدا کند و به سوی فطرت و خدا برود؛ چراکه همواره خود را در انجام کارهای بد

و زشت سرزنش می‌کند (سعیدی، ۱۳۸۴، ص ۸۶۴). در تربیت عرفانی، نفس لوازم به‌عنوان آینه‌ای از آگاهی انسان نسبت به خطاهایش است و بیانگر قدرت انسان در تزکیه نفس برای دریافت الهامات غیبی محسوب می‌شود. نتیجه تزکیه، آمادگی انسان برای دریافت الهامات خاص بوده و سرانجام به هدایت انسان به سوی خیر منجر می‌شود. همچنین این مرحله در نظام تربیت عرفانی، اهمیت تقویت وجدان اخلاقی و پذیرش مسئولیت اعمال را به انسان نشان می‌دهد.

۵. نفس مطمئنه: این مرتبه به آرامش انسان در اثر دریافت معرفت الهی و پذیرش خلافت صورت می‌گیرد؛ نفس انسان به آرامش می‌رسد و خود را به اراده الهی تسلیم می‌کند. در این حالت، نفس صفات ناپسند را رها و به کارهای پسندیده متخلق می‌شود و به آرامش و سکون حقی می‌رسد (ابن عربی، ۱۳۸۱، ص ۷۶۸). ابن عربی این مرتبه را نقطه‌ای می‌داند که انسان پس از گذر از آزمون‌ها و تزکیه، شایسته مسئولیت الهی می‌شود. انسان با خواسته‌های نفسانی که ضد و دشمن همخانه‌اند، می‌جنگد و صاحب نفس مطمئنه می‌شود (حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۳، ص ۳۶۷). این مرتبه در قصه حضرت آدم (ع) با پذیرش خلافت او بر زمین ارتباط دارد. از منظر تربیتی، این مرحله بیانگر اهمیت خودشناسی بیشتر، آرامش درونی و تقویت اعتماد به نفس در مواجهه با چالش‌های زندگی است.

۶. نفس راضیه و مرضیه: این نفس در بر دارنده مرتبه کمال نهایی نفس و اتحاد آن با اراده الهی است که با اتصاف به ویژگی راضیه و مرضیه، اوج سیر تکاملی نفس را نشان می‌دهد. انسان در نفس راضیه به مقام رضایت از خداوند و در نفس مرضیه به رضایت خداوند از خود دست می‌یابد. این مرتبه در قرآن چنین بیان شده است: «تو ای روح آرام یافته، به سوی پروردگارت بازگرد در حالی که هم تو از او خشنودی و هم او از تو خشنود است» (فجر، ۲۷-۲۸). ابن عربی این مرحله را غایت خلقت انسان و هدف نهایی آفرینش می‌داند که در آن انسان به مقام فناء فی الله و بقاء بالله دست می‌یابد (ابن عربی، ۱۳۸۷). از منظر تربیت عرفانی این مرحله، تجسم غایت تربیت عرفانی است که انسان را به جایگاه قرب الهی می‌رساند. از منظر تربیتی، این مرتبه نشان‌دهنده اهمیت رضایت درونی، تسلیم شدن در مقابل اراده الهی و تحقق غایت انسان در نظام هستی است. در ادامه انواع، مراتب و تطورات نفس در نمودار (۱) آمده است.

نمودار ۱. انواع، مراتب و تطورات نفس

علاوه بر تحلیل‌های تربیتی که در پایان هر مرحله ذکر شد، در تحلیل نهایی باید گفت که قصه حضرت آدم علیه السلام از منظر ابن عربی، فرایندی چند مرحله‌ای از تطورات نفس انسانی را به تصویر می‌کشد که از ضعف و غفلت آغاز و به کمال و اتحاد با اراده الهی ختم می‌شود. این مراتب که شامل نفس اماره، نفس لواحه، نفس مسوله، نفس ملهمه، نفس مطمئنه، نفس راضیه و مرضیه هستند، براساس شواهد قرآنی و تحلیل‌های عقلانی برگرفته از آرای ابن عربی، دلالت‌هایی را در ساحت تربیت عرفانی ارائه می‌دهد که در آن ضعف‌های اولیه انسان باعث خطای او می‌شود. اما انسان با تلاش و تزکیه می‌تواند به الهاماتی از آفریدگار خویش دست یابد. انسان در بازگشت به سوی خداوند به پذیرش مسئولیت خلافت الهی و در نهایت رضایت و اتحاد با خداوند می‌رسد. هرکدام از این مراحل نشان‌دهنده مرحله‌ای از مسیر تعالی انسان در حوزه نفس انسانی است. این تحلیل نشان می‌دهد که تطابق آموزه‌های عرفانی ابن عربی با شواهد قرآنی و عقل انسانی، دلالت و استنتاج‌های تربیتی در تربیت عرفانی برای انسان ارائه می‌دهد. در ادامه دلالت‌های مورد نظر ارائه می‌شود.

دلالت‌های تربیتی

از منظر ابن عربی، آدم نه تنها اولین خلیفه الهی بر زمین، بلکه مظهر جامع اسماء و صفات الهی است که در فرایند عصیان، هبوط، توبه و تعلیم اسماء، سیر نمادین از تکامل انسان را متجلی می‌سازد. ابن عربی با تبیین حکمت الهی در آفرینش حضرت آدم علیه السلام، نشان می‌دهد که هبوط به زمین، بعد از عصیان شیطان که خود و انسان را به واسطه عصیانش فرومی‌کاهد، مرحله‌ای از مراحل تکامل نفس، برای تحقق مقام خلافت و شکوفایی ظرفیت‌های وجودی انسان است. بدین سان قبل از هبوط، عصیان واقع می‌شود. به عبارتی ابتدا شیطان مرتکب عصیان می‌شود، آنگاه خود و انسان را با هبوط مواجه می‌سازد. در این باره

در قرآن عصیان به سبب خودبینی شیطان معرفی شده و آمده: «خدا فرمود از این جایگاه و منزلت [که عرصه فروتنی و فرمانبرداری است] فرود آی؛ زیرا تو را نرسد که در این جایگاه بلند، بزرگ‌منشی کنی پس بیرون شو که قطعاً از خوارشدگانی»^۱ (اعراف، ۱۳). و در ارتباط با هبوط حضرت آدم (ع) و حوا آمده: «و ما گفتیم: [ای آدم و حوا و ای ابلیس!] در حالی که دشمن یکدیگرید [و تا ابد، بین شما آدمیان و ابلیسیان صلح و صفایی نخواهد بود، از این جایگاه] فرود آید و برای شما در زمین، قرارگاهی [برای زندگی] و تا مدتی معین است»^۲ (بقره، ۳۶). فهم عمیق این قصه، می‌تواند چهارچوبی ژرف برای تبیین مفهوم «تربیت عرفانی» به مثابه فرایندی درون زاد، کشفی و تعالی‌بخش فراهم آورد.

بر این اساس، در این بخش از پژوهش، با تکیه بر تحلیل عرفانی ابن عربی از قصه حضرت آدم (ع)، تلاش می‌کنیم تا دلالت‌های تربیتی نهفته در این روایت قرآنی را استنتاج نماییم. این دلالت‌ها، می‌توانند مبنایی برای بازنمایشی در چیستی، چگونگی و چرایی تربیت انسان از منظر عرفان اسلامی را فراهم آورند؛ تربیتی که نه صرفاً انتقال دانش، بلکه سلوک درونی برای شکوفایی اسما و صفات الهی در وجود انسان در پرتو تجلیات ربوبی است. به‌طور کلی، می‌توان دلالت‌های زیر را از قصه حضرت آدم (ع) استنتاج نمود:

۱. معرفت نفس، شرط نخستین معرفت الهی: ابن عربی در فصّ آدمی بیان می‌کند که حقیقت آدم در تجلی اسمای الهی است و انسان بدون شناخت خویش، به معرفت الهی نمی‌رسد (ابن عربی، ۱۳۸۱، ص ۸۹). وی انسان را آینه‌ای می‌داند که صفات الهی در آن تجلی یافته است: «خداوند انسان را بر صورت خویش آفرید تا در نفس انسان خویش را ببیند»^۳ (ابن عربی، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۴). هرچند خداوند بدون انسان نیز از وجود خویشستن آگاه است، با این حال این نشانگر جایگاه رفیع انسان در نزد خداوند است. این نگاه ریشه در حدیث نبوی «کسی که خودش را شناخت، خداوند را شناخت» دارد^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۲، ص ۴۵۶). در این چهارچوب، حضرت آدم (ع) نخستین انسانی است که این آینه بودن را محقق کرده و از طریق شناخت اسمای الهی، به حقیقت خویش و پروردگار آگاه شده است. بنابراین، نخستین دلالت

۱. قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ.

۲. وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ.

۳. «فإن الحق خلق الإنسان على صورته ليرى فيه نفسه».

۴. «من عرف نفسه فقد عرف ربه».

تربیتی در اینجا دلالتی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی توأم با هم است. از منظر هستی‌شناختی، انسان در ابتدا پی به وجود خویش می‌برد. سپس از لحاظ معرفت‌شناسی از وجود خویش و خداوند آگاه می‌شود. نیز آگاه می‌شود که وجود او به وجود خداوند مربوط بوده و خداوند خالق اوست. در نتیجه درمی‌یابد که هستی غایی خداوند است و وجود انسان و جهان به وجود خداوند وابسته است. بدین‌سان در تربیت عرفانی شناخت از خودشناسی آغاز شود و خودشناسی، مقدمه خداشناسی است.

دلالت تربیتی: خودشناسی، نخستین گام در تربیت عرفانی است. آموزش عرفانی باید از پی بردن به وجود خویش و خداوند و از بیداری «من حقیقی» آغاز شود تا سالک بتواند در مسیر قرب به خداوند قرار گرفته و او را بشناسد.

۲. هبوط به مثابه فرصت تربیتی برای سیر صعودی نفس: ابن عربی هبوط آدم را نه سقوط، بلکه انتقال به مرتبه‌ای از وجود می‌داند که در آن امکان کمال یافتن انسان فراهم می‌شود: «هبوط انسان انتقالی بود از علم به عین (از جهان معنا به جهان ماده) تا اینکه در عالم آنچه که او به آن مستعد بود نشان داده شود»^۱ (ابن عربی، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۸۹). در نگاه او، هبوط آدم مقدمه‌ای است برای فعلیت یافتن اسمای الهی در عالم کثرت. بدینسان از منظر فلسفی وجود دارای مراتبی است که از خداوند تا به انسان و جهان امتداد یافته است. انسان با هبوط، به مرتبه وجودی خودش آگاهی یافت. نیز از مرتبه وجودی خداوند آگاه شد. بدین‌سان نیاز به خداوند را درک کرد و در مسیر رسیدن به منشأ اصلی وجود در مسیر خداوند گام نهاد. دلالت تربیتی: باید «خطا و اشتباه» را در فرایند تربیت، بخشی از تکامل نفس دید. مربی در تربیت عرفانی می‌کوشد تا شکست‌ها، خطاها و غفلت‌ها را به مثابه پله‌هایی برای بیداری و صعود انسان در نظر بگیرد.

۳. توبه به مثابه بازگشت خلافاً به حقیقت: در ساحت عرفان اسلامی، توبه صرفاً یک کنش پشیمانی یا ترک خطا یا گناه نیست، بلکه بازگشتی خلافاً به آگاهانه به سوی حقیقت وجودی انسان است؛ حقیقتی که پیش از هبوط در فطرت وی به ودیعت نهاده شده بود. ابن عربی، در تفسیر آیه توبه در خصوص حضرت آدم علیه السلام، بر آن است که توبه نه بازگشت به نقطه آغاز، بلکه عبور از خطا به سوی کشف معنای عمیق‌تری از عبودیت است (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۳۴۷). این بازگشت، به تعبیر

۱. «هبوطه کان انتقالاً من علم الی عین، لیظهر فی الکون ما کان فیہ بالقوة».

وی «سیر من الخطأ الى الحق من خلال علم التجربة» است؛ یعنی بازگشت از راه خطا به حقیقت، از رهگذر معرفت تجربی که می‌تواند با خطا و اشتباه همراه باشد. بنابراین، توبه در نگاه عرفانی، یک فرایند خلاق درون‌زای معنوی است که در آن سالک، از تجربه خطا، آگاهی و معرفت جدیدی می‌آفریند. در تحلیل عرفانی ابن عربی، توبه آدم نه تنها بازگشت به وضعیت پیشین نیست، بلکه حرکتی خلاقانه و بالارونده به مرتبه‌ای بالاتر است. لذا بازگشتی خلاق و تازه از سوی آدم همراه با پذیرش مسئولیت خطای خود، به خداوند و قربی بالاتر از حالت اولیه دست می‌یابد. از منظر فلسفی توبه امری معرفت‌شناختی است. چراکه فعلی است ماهیتاً از جنس آگاهی که بعد از خطا واقع و منجر به جبران می‌شود. بنابراین توبه که به آگاهی از ضعف شناختی انسان نسبت به خداوند مربوط است، در مسیر کمال نفس انسان و قرب به خداوند ضرورت دارد. از این‌رو توبه به مثابه امری معرفت‌شناختی، دارای وجودی ضروری بوده و انسان را به کمال نفس رهنمون می‌سازد.

دلالت تربیتی: آموزش عرفانی بر «ادراک خطا» و «پذیرش مسئولیت» و «بازسازی وجودی انسان» تأکید می‌نماید. خطا در این نگاه، مقدمه ادراک و شناخت انسان از ضعف شناختی‌اش نسبت به خداوند است و در تربیت نفس ضرورت دارد. بدین‌سان انسان طبعاً به واسطه ضعف شناختی‌اش مرتکب خطا می‌شود. اما به واسطه ماهیت آگاهی که خداوند در اختیار او می‌گذارد، توبه می‌نماید. از این‌رو خطا و اشتباه بخشی ضروری در مسیر تکامل انسان است. نه امری ضد تربیت.

۴. خلافت الهی و تربیت جامع انسانی: ابن عربی خلافت را ظرفیتی می‌داند که در انسان کامل تحقق می‌یابد؛ زیرا تنها اوست که اسمای الهی را در بعد جامعیت خود داراست. از دید او، حضرت آدم (ع)، انسان کامل است که با تجلی تمامی اسماء، شایسته نمایندگی خداوند می‌شود (ابن عربی، ۱۳۸۷، ص ۲۰۶). از منظر فلسفی خلافت انسان در ارتباط با جایگاه ویژه او در جهان هستی و وظایفش در این جهان که مقدمه‌ای برای جاودانگی در جهان آخرت است، تبیین می‌شود. توضیح اینکه خلافت انسان نیازمند تجلی اسمای الهی در انسان است. به عبارتی لازم است انسان شایستگی و استعداد خداگونه شدن را پیدا کند تا بتواند جانشین او شود. این جانشینی اولاً نشانه استعداد و جایگاه ویژه انسان برای جانشینی از طریق تجلی اسمای الهی در او است. ثانیاً نشان‌دهنده وظیفه سنگین انسان در تبعیت از خداوند و حفظ و حراست از این استعداد در برابر امسال و کشش‌های نفس است. نتیجه اینکه انسان

حاوی استعدادهای ویژه برای جانشینی خداوند است، اما به مقام خداوند نمی‌رسد و در حد جانشینی باقی می‌ماند. از همین‌رو است که در انی خصوص برای انسان از تعبیر خداگونه شدن یا تشبه به اله استفاده می‌شود.

دلالت تربیتی: هدف نهایی تربیت عرفانی، رسیدن به مقام خلافت است؛ یعنی پرورش انسانی جامع که در اخلاق، معرفت، رحمت، عدل و عشق، تجلی‌گر صفات الهی است.

۵. تربیت باطنی به واسطه اسمای الهی موجود در باطن انسان: آموختن اسماء به حضرت آدم علیه السلام از دیدگاه ابن عربی، نشانه تعلیم باطنی انسان توسط حق تعالی است (ابن عربی، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۴). بنابراین، سیر تربیتی انسان باید بر مبنای کشف، شهود و تجلی اسمای الهی در جان آدمی شکل گیرد؛ نه صرفاً آموزش مفاهیم ظاهری و یا ذهنی. ابن عربی این تعلیم را نه آموزش لفظی، بلکه کشف ذاتی می‌داند. یعنی حقایق هستی در نهاد آدمی نهفته‌اند و نیاز به «تذکر و شهود» دارند (ابن عربی، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۸). چنانچه حقیقت عالم را ذات باری تعالی به حساب آوریم، اسمای الهی که به هنگام آفرینش انسان، خداوند این اسماء را به انسان یاد داده بیانگر بخشی از حقیقت عالم به حساب می‌آید. بنابراین به واسطه این اسماء بخشی از حقایق هستی در نهاد آدمی نهفته‌اند و از راه تذکر و یادآوری به یاد او می‌آیند. دلالت تربیتی: تربیت عرفانی باید بر شهود، اشراق و کشف باطنی مبتنی باشد، نه صرفاً بر حافظه و دانایی ظاهری. معرفت، امری درونی و حضوری است که باید از راه تذکر و بیداری درون آن را برانگیخت. لذا نباید به انتقال امور ظاهری و یا ذهنی اکتفا نمود.

جدول ۱. مراتب نفس انسانی در تطبیق با قصه حضرت آدم علیه السلام و دلالت‌های تربیتی حاصل از آن

مراتب نفس انسانی	شرح	تطبیق با قصه حضرت آدم علیه السلام	دلالت تربیتی
نفس اماره	انسان به تمایلات نفسانی و شهوات دنیاگرایانه تمایل دارد و اغلب تسلیم این کشش‌ها می‌شود.	در قصه حضرت آدم علیه السلام ، نفس اماره را می‌توان با لحظه وسوسه شیطان برای خوردن از شجره ممنوعه تطبیق داد. حضرت آدم علیه السلام و حوا در این مرحله، تحت تأثیر میل به جاودانگی (که توسط شیطان تحریک شد) قرار گرفتند.	این مرحله نیازمند آگاهی و تربیت عرفانی برای مقابله با وسوسه‌ها و شناخت ضعف‌های نفسانی است.
نفس مسوله	این مرحله نشان‌دهنده حالتی است که انسان خطاهای خود را توجیه می‌کند و برای اعمال نادرست خود دلایل منطقی ارائه می‌دهد.	پس از خوردن از شجره ممنوعه، حضرت آدم علیه السلام و حوا ابتدا سعی کردند خود را از شرم و پیامد عصیان پنهان کنند، که می‌تواند به نوعی بیانگر نفس مسوله باشد.	تربیت در این مرحله باید بر ایجاد آگاهی و پذیرش مسئولیت برای اعمال خود متمرکز باشد.
نفس لوامه	در این مرحله، انسان به آگاهی از خطای خود می‌رسد و وجدان او شروع به ملامت و بازخواست می‌کند.	زمانی که حضرت آدم علیه السلام و حوا متوجه عصیان خود شدند و به خداوند توبه کردند، این حالت نفس لوامه در آنان ظهور کرد.	تقویت خودآگاهی و تشویق به جبران اشتباهات، محور اصلی تربیت در این مرحله است.
نفس ملهمه	مرحله‌ای است که انسان شروع به دریافت الهام‌های الهی می‌کند و راهنمایی‌هایی برای اصلاح مسیر خود دریافت می‌کند.	پذیرش توبه حضرت آدم علیه السلام توسط خداوند و آموزش کلمات توبه به او می‌تواند نشان‌دهنده مرحله نفس ملهمه باشد. این الهامات الهی راهی برای بازگشت حضرت آدم علیه السلام به مسیر قرب الهی بود.	آموزش انسان به استفاده از الهامات درونی و اعتماد به هدایت الهی، در این مرحله مورد تأکید است.
نفس مطمئنه	انسان به آرامش و اطمینان در ارتباط با خداوند دست می‌یابد. او دیگر از وسوسه‌های نفسانی رهایی یافته و بر مسیر حق پایدار است.	پس از توبه و پذیرش آن توسط خداوند، حضرت آدم علیه السلام به آرامش درونی و اطمینان به بخشش الهی دست یافت. این نشان‌دهنده حرکت به سوی نفس مطمئنه است.	تقویت ایمان، اعتماد به خداوند و دستیابی به آرامش درونی.

مراتب نفس انسانی	شرح	تطبیق با قصه حضرت آدم علیه السلام	دلالت تربیتی
نفس راضیه	انسان به مقام رضا دست می‌یابد؛ او از تقدیر الهی راضی است و نه تنها هیچ اعتراضی به مشیت الهی ندارد، بلکه از آن راضی و خشنود است.	بازگشت حضرت آدم علیه السلام به زمین به عنوان خلیفه الهی و پذیرش نقش خود در تکامل هستی، می‌تواند مرحله نفس راضیه باشد.	آموزش پذیرش اراده الهی و تمرکز بر انجام وظایف انسانی و الهی.
نفس مرضیه	مرتبه‌ای که در آن، نفس انسان به مقام محبویت نزد خداوند می‌رسد. در این حالت، انسان کاملاً در اراده الهی فنا شده است.	خلافت الهی حضرت آدم علیه السلام و بازگشت او به مقام قرب، نشان‌دهنده اوج سیر تکاملی او و رسیدن به مرحله نفس مرضیه است.	هدف‌گذاری برای پرورش انسان کامل که اعمال و نیت‌های او مورد رضایت خداوند است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی سیر تکاملی نفس انسان در قصه حضرت آدم علیه السلام از منظر ابن عربی انجام شد. نتایج نشان داد که قصه حضرت آدم علیه السلام در قرآن، نمایشی نمادین از مراحل تدریجی تکامل نفس انسانی است که در چهار محور اصلی، هبوط، تعلیم اسماء، توبه و هدایت قابل تبیین است. ابن عربی این فرایند را نمادی از حرکت انسان از نقص به کمال و از جهل به معرفت می‌داند، جایی که هبوط نماد پذیرش مسئولیت و آغاز خودآگاهی است، تعلیم اسماء، تجلی مقام خلیفه الهی، رشد معرفتی انسان، توبه و هدایت بیانگر بازگشت آگاهانه به سوی حق و تقرب الهی است. تحلیل قصه حضرت آدم علیه السلام در اندیشه ابن عربی نشان می‌دهد که این روایت قرآنی، ساختاری عمیق و چندلایه از مراتب تکامل نفس ارائه می‌دهد. این مراتب شامل نفس اماره، نفس مسوله، نفس لوامه، نفس ملهمه، نفس مطمئنه، نفس راضیه و نفس مرضیه است که هر کدام دارای مراتب و مراحل است. هریک از این مراحل، یک گام در مسیر تکامل انسان به سوی انسان کامل محسوب می‌شود. در این چارچوب، انسان کامل در نگاه ابن عربی به عنوان مقصد نهایی این سیر و مظهر کامل ظهور اسمای الهی معرفی می‌شود.

دلالت‌های ارائه‌شده در این پژوهش، عناصر اصلی تربیت عرفانی را به‌عنوان مفاهیمی کلیدی معرفی می‌کند. این دلالت‌های تربیتی قابلیت کاربرد در نظام‌های تربیتی معاصر را دارد و می‌تواند به‌عنوان راهکاری برای پاسخ به بحران‌های معنوی و اخلاقی جهان مدرن به کار رود. یافته‌ها تأکید می‌کنند که تربیت عرفانی مبتنی بر قصه حضرت آدم علیه السلام و آرای ابن عربی، به دلیل ساختار نمادین خود، می‌تواند الگویی برای پرورش انسان‌هایی خودآگاه، اخلاق‌مدار و معنویت‌محور باشد. این پژوهش با ارائه یک دیدگاه جدید، نه‌تنها به غنای مبانی نظری تربیت عرفانی کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز بازطراحی نظام‌های آموزشی معاصر با تأکید بر رشد معرفتی و تعالی معنوی انسان است. تعمیم این رویکرد به سایر قصص قرآنی و تحلیل تطبیقی با دیدگاه‌های دیگر عرفای اسلامی، می‌تواند مسیرهای پژوهشی آینده را تقویت کند و به درک عمیق‌تری از تربیت عرفانی در اسلام بینجامد.

منابع

* قرآن کریم.

- ابن عربی، محی الدین (۱۳۸۱). الفتوحات المکیة (م. خواجهی، مترجم). تهران: مولی.
- ابن عربی، محی الدین (۱۴۲۲ق). تفسیر ابن عربی، ج ۲. بیروت: دار احیاء
- ابن عربی، محی الدین (بی تا). الفتوحات المکیة. بیروت: دار صادر.
- ابن عربی، محی الدین (بی تا). فصوص الحکم (به کوشش ابوالعلاء عقیفی). بیروت: دارالکتاب العربی.
- ابن عربی، محی الدین (بی تا). فصوص الحکم. بیروت: دارالکتاب العربی.
- افشار، ولی اله (۱۳۹۲)، تبیین روش های تربیتی در عرفان اسلامی با تأکید بر نهج البلاغه، (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکزی - دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی.
- آرام، محمد رضا، و دیزجی، ویدا (۱۴۰۱). بررسی تأویلی-عرفانی آیات مربوط به حضرت آدم علیه السلام و حوا در کتاب اساس التأویل قاضی نعمان. فصلنامه عرفان اسلامی، ۱۹ (۷۶)، ۱۸۷-۲۰۴.
- بابائیان، طیب، و کرمی تالاندشتی، آرزو (۱۴۰۲). کندوکاو پیرامون پیامبری حضرت آدم: بررسی شخصیت حقیقی و حقوقی حضرت آدم به عنوان اولین انسان و اولین پیامبر. مجله قرآنی کوثر، ۷۵، ۱۳۱-۱۵۰.
- بیدآبادی، حسن (۱۳۸۰). قم: نهانندی.
- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۹۳). ممد الهمم در شرح فصوص الحکم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۱)، سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- دری، زهرا، و ایمانی گورادل، پریسا (۱۳۹۳). تحلیل عناصر داستانی سرگذشت حضرت آدم علیه السلام در قرآن کریم با تکیه بر روایات. مبلغان، ۳، ۷۴-۱۰۲.
- سعیدی فاضل، روح الله، خرقانی، حسن، و روشن ضمیر، محمد ابراهیم (۱۴۰۲). ظرفیت های تمدن سازی در داستان قرآنی حضرت آدم علیه السلام. فصلنامه قرآن، فرهنگ و تمدن، ۴ (۱۱)، ۸۵-۱۰۶.

- سعیدی، گل بابا (۱۳۸۴). فرهنگ اصطلاحات عرفانی ابن عربی. تهران: شفیعی.
- شرتونی، سعید (۱۴۰۲ق). اقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد (ج ۴). اداره کل حج و اوقاف
- شیرازی، ابوالقاسم بن عبد النبی میرزا بابا (۱۳۸۴). مناهج أنوار المعرفة فی شرح مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه، ج ۲، ص ۲۱-۲۳.
- صباغ جعفری، سید مرتضی، و حیدری‌راد، سمیرا (۱۴۰۱). تحلیل بعد عاطفی نظام گفتمانی داستان حضرت آدم (ع) با تکیه بر فرایندهای عاطفی-معنایی. مطالعات سبک‌شناختی قرآن کریم، ۱۱، ۲۱۲-۲۲۹.
- فیض کاشانی، ملا محسن (۱۳۷۲). راه روشن، ج ۷، تهران: الزهرا.
- کاشانی، عبدالرزاق (۱۴۲۲). تأویلات عبدالرزاق کاشانی، تحقیق سمیر مصطفی رباب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- کاظمیان، زیبا، نادرعلی، سید عادل، حاجی عبدالباقی، مریم، و اکبری‌راد، طیه. (۱۳۹۹) بررسی و تحلیل قصه حضرت آدم (ع) در قرآن با رویکرد به نظریه رمزگان‌های پنج‌گانه رولان بارت و آرای مفسران شیعی. پژوهش‌های ادبی-قرآنی، سال هشتم، ۳ (۳۱)، ۱۶۵-۱۹۰.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار (ج ۹۲). بیروت: مؤسسه الوفاء.
- نکوئی سامانی، مهدی (۱۳۸۶). دین در دنیای مدرن. معرفت، ۵۹-۷۸.

References

- *The Holy Qur'an. (n.d.). Tehran: Markaz Ṭab' wa Nashr Qur'an Jomhuri Islami Iran. [in Arabic]
- Afshar, Valiollah. (2013/1392 Sh). Tabyīn-e raveshhā-ye tarbiyātī dar 'erfān-e eslāmī bā ta'kīd bar Nahj al-Balāghah (Unpublished Master's thesis). Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Faculty of Educational Sciences and Psychology. [in Persian] <https://elmnet.ir/doc/10671508-42135>.
- Aggarwal, S., Wright, J., Morgan, A., Patton, G., & Reavley, N. (2023). Religiosity and spirituality in the prevention and management of depression and anxiety in young people: A systematic review and meta-analysis. *BMC Psychiatry*, 23, 729. <http://doi.org/10.1186/s12888-023-05091-2>.

- Aram, Mohammad Reza, & Dizaji, Vida. (2022/1401 Sh). An 'irfānī-hermeneutical study of Qur'anic verses on Adam and Eve in Qāḍī Nu'mān's Asās al-ta'wīl. *'Irfān-e Eslāmī Quarterly*, 19(76), 187–204. [in Persian] <https://journals.iau.ir>
- Babaeian, Tayebbeh, & Karami Talandashti, Arezou. (2023/1402 Sh). On the prophethood of Adam: An examination of the legal and spiritual identity of the first human and prophet. *Kosar Qur'anic Journal*, 75, 131–150. [in Persian] <https://www.noormags.ir>
- Bidabadi, Hasan. (2001/1380 Sh). [Manuscript]. Qom: Nahavandi. [in Persian]
- Dabirkhaneh-ye Shorā-ye 'Ālī-ye Āmūzesh va Parvareh. (2012/1391 Sh). Sanad-e barnāmeḥ-ye darsī-ye mellī-ye Jomhurī-ye Eslāmī-ye Īrān. Tehran: Ministry of Education. [in Persian]
- Dari, Zahra, & Imani Gouradel, Parisa. (2014/1393 Sh). An analysis of narrative elements in the Qur'anic story of Adam with reference to traditions. *Mobaleghān*, 3, 74–102. [in Persian] <https://civilica.com/doc/1481536>
- de Souza, M. (2017). A response to Lingley's concept of spiritually responsive pedagogy. *Democracy and Education*, 25(1), 14. <https://democracyeducationjournal.org/home/vol25/iss1/14>
- Donahue, M. J. (1998). There is no true spirituality apart from religion. Paper presented at the annual convention of the American Psychological Association, Chicago. <https://psycnet.apa.org/record/1998-06391-001>.
- Elkins, D.N. Hedstorm, L.J., Hughes. L.L, Leaf, J.A., & Saunders, C. (1998), towards a humanistic Phenom enological spirituality, *Journal of Humanistic Psychology*, 28 (4): pp. 5-18. <https://doi.org/10.1177/0022167888284002>.
- Fayz Kashani, Mulla Mohsen. (1993/1372 Sh). Rah-e rowshan (Vol. 7, p. 105). [in Persian] Available at: <https://lib.eshia.ir/10958/7>.
- Ḥasan Zadeh Amoli, Hasan. (2014/1393 Sh). Mammad al-himam fī sharḥ Fuṣūṣ al-ḥikam. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian] <https://ito.lib.eshia.ir/81299>
- Ibn al-'Arabī, M. al-D. (1422 AH). Tafsīr Ibn al-'Arabī (Vol. 2). Beirut, Lebanon: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Persian].
- Ibn al-'Arabī, M. al-D. (2002). Al-Futūḥāt al-Makkiyyah (M. Khājavi, Trans.). Tehran, Iran: Mawlā. [In Persian].

- Ibn al-'Arabī, M. al-D. (n.d.). *Al-Futūḥāt al-Makkiyyah*. Beirut, Lebanon: Dār Ṣādir. [In Persian].
- Ibn al-'Arabī, M. al-D. (n.d.). *Fuṣūṣ al-Ḥikam* (Ed. Abū al-'Alā' 'Afīfī). Beirut, Lebanon: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Persian].
- Ibn al-'Arabī, M. al-D. (n.d.). *Fuṣūṣ al-Ḥikam*. Beirut, Lebanon: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Persian].
- Kashani, 'Abd al-Razzaq. (2001/1422 AH). *Ta'wīlāt 'Abd al-Razzāq al-Kashani* (S. M. Rabab, Ed.). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabī. <https://www.albalaghbooks.com/dar-ihya-al-turath-al-arabi/>. [in Persian]
- Katz, T. (1982). Models, Modeling and Mystical training" Jersey, united states, *university of Cambridge*. 12,247-275. [https://doi.org/10.1016/0048-721X\(82\)90004-5](https://doi.org/10.1016/0048-721X(82)90004-5).
- Kazemian, Ziba, Naderali, Seyed Adel, Haji Abdolbaqi, Maryam, & Akbari Rad, Tayebbeh. (2020/1399 Sh). An analysis of the story of Adam in the Qur'an based on Roland Barthes's five codes theory and Shi'i exegesis. *Qur'anic Literary Studies*, 8(3/31), 165–190. [in Persian] <https://www.ensani.ir/fa/article/456703/>
- Kor, A., Pirutinsky, S., Mikulincer, M., Shoshani, A., & Miller, L. (2019). A longitudinal study of spirituality, character strengths, subjective well-being, and prosociality in middle school adolescents. *Frontiers in Psychology*, 10, 377. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00377>.
- Majlisi, Muhammad Baqir. (1983/1403 AH). *Bihar al-anwār* (Vol. 92). Beirut: Mu'assasat al-Wafa'. Online copy / [in Persian] available: <https://books.rafed.net/view/1187>.
- Mitroff, I. A., & Denton, E. A. (1999), A spirituality audit of corporate America: a hard look at spirituality, religion and values in the work place. Son Francisco, C. A: Jossey-Bass. <https://archive.org/details/spiritualityaudi0mitr>.
- Nakoui Samani, Mehdi. (2007/1386 Sh). Religion in the modern world. *Ma'refat*, 59, 59–78. [in Persian]. Available at: <https://ensani.ir/fa/article/69964>.
- Robbins S.P. & Judge T. (2009a) *Organizational Behavior*, 13th Edition. Pearson International Edition.
- Sabbagh Jafari, Seyed Morteza, & Heydari Rad, Samira. (2022/1401 Sh). Emotional dimension in the discursive system of the Qur'anic story of Adam: A semantic-affective analysis. *Qur'anic Stylistics Studies*, 11, 212–229. [in Persian] <https://ensani.ir/fa/article/526600/>... • DOI: 1022034/sshq.2023.368267.1228

- Saeedi Fazel, Rouhollah, Kharaqani, Hasan, & Roshan-Zamir, Mohammad Ebrahim. (2023/1402 Sh). Civilizational potentials in the Qur'anic story of Adam (a). *Qur'an, Culture and Civilization Quarterly*, 4(11), 85–106. [in Persian] <https://civilica.com/doc/1805366>
- Saeedi, Golbaba. (2005/1384 Sh). Farhang-e eṣṭilāḥāt-e 'erfānī-ye Ibn 'Arabi. Tehran: Shafī'i. [in Persian]
- Shartouni, Sa'id. (1982/1402 AH). Aqrab al-mawārid fī faṣāḥat al-'arabiyya wa al-shawārid (Vol. 4). Beirut: Idārat Ḥajj wa Awqāf. [in Persian]
- Sheldrake, P. (2007). A brief history of spirituality. Oxford: Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470774474>
- Shirazi, Abū al-Qāsim ibn 'Abd al-Nabī Mirzababa. (2005/1384 Sh). Manāḥij anwār al-ma'rifa fī sharḥ Miṣbāḥ al-sharī'a wa miftāḥ al-ḥaqīqa (Vol. 2, pp. 21–23). [in Persian]
- Smeda, Najat Eva Dakich, and Nalin Sharda. 2014. Smart learning Environments: The effectiveness Of digital storytelling in the classrooms a comprehensive study : <https://slejournal.springeropen.com/track/pdf/10.1186/s40561-014-0006-3?Site=slejournal.Springeropen.com>